

УДК 323.21

О.М. КАРПЯК

ПОЛІТИКО-АДАПТИВНИЙ ПРОЦЕС ЯК ПРЕДМЕТ ПОЛІТИЧНОГО ПІЗНАННЯ**Карп'як Олексій Михайлович** – доцент Дніпродзержинського державного технічного університету, кандидат політичних наук

У статті зроблено комплексний аналіз базових параметрів процесу політичної адаптації та розкрито їх зміст шляхом виявлення системо-утворюючих факторів, які обумовлюють характер політико-адаптивних відносин у сучасному суспільстві.

Ключові слова: адаптація, політична адаптація, політико-адаптивні відносини, фактори політичної адаптації.

В статье осуществлен комплексный анализ базовых параметров процесса политической адаптации и раскрыто их содержание посредством выявления системообразующих факторов, обуславливающих характер политико-адаптивных отношений в современном обществе.

Ключевые слова: адаптация, политическая адаптация, политико-адаптивные отношения, факторы политической адаптации.

Complex analysis on basic parameters of political adaptation processes has been made and their content has been discovered by revealing the system of formative factors which stipulate the character of political and adaptive relations in modern society.

Key words: adaptation, political adaptation, politically adapted relationships, factors of political adaptation.

© О.М. Карп'як, 2012

Політична адаптація у сучасному перехідному суспільстві є об'єктивний і необхідний фактор розвитку політичної сфери суспільства, завдяки чому досягається оптимізація інтересів і потреб суб'єктів політики в системі політичних відносин, тим самим забезпечується стабільність, довготривалість і ефективність політичної системи в управлінні соціально-політичними процесами. Виникає потреба наукового, теоретико-методологічного обґрунтування зазначеної проблеми, з огляду на це дослідження політичної адаптації в системі політичних відносин є актуальним і затребуваним як з теоретичної, так і з практичної сторони її значення для сучасної політичної науки.

Важливо зазначити, що вказаний напрямок наукових пошуків залишається малодослідженим. Наявність у соціально-політичних науках фрагментарного підходу щодо розгляду структурно-процесуальних компонентів політичної адаптації не дозволяє скласти цілісне уявлення про системний характер даного процесу. Завдання полягає в тому щоб представити політичну адаптацію з урахуванням розкриття змісту й логіки вказаного процесу у взаємодії суттєво необхідних понять і категорій.

З метою уникнення соціологічного, філософського забарвлення роботи, необхідно зосередити увагу на адаптації як політичному явищі, на вивченні її сутності, факторах (чинниках), суб'єктах, об'єктах, формах прояву в системі політичних відносин, таким чином визначивши змістовно-функціональну спрямованість зазначеного дослідження в контексті політичного знання.

Розгляд політико-адаптивного процесу в контексті політологічної наукової системи знань припускає вивчення предметної сторони досліджуваної проблеми виходячи з того, що він представлений складною й багатоваріантною системою адаптивних взаємостосунків конкретних суб'єктів політи-

ки в умовах розвитку політичної системи. Такий підхід до розгляду предмета дослідження дозволяє розкрити структурно-змістовну наповнюваність і логічну послідовність вибудовування політичних відносин суспільства, розкрити чинники, форми і механізми адаптації різних суб'єктів політичної діяльності, у тому числі й особистості, як одного з основних.

Складні політико-адаптивні взаємостосунки суб'єктів політики і будуть предметом та завданням даного дослідження в єдності з об'єктною визначеністю і спрямованістю їх діяльності. В такому разі об'єктом політичної адаптації може виступати як вся система соціальної організації життя — політична, економічна, культурна, представлена відповідними інститутами, організаціями, установами (державна, політичні партії, рухи, політичний режим, політико-правові норми і цінності, соціально-економічні інститути, процеси та ін.), що обумовлюють своєю діяльністю як позитивні, так і негативні явища й процеси в суспільстві, які потребують, у свою чергу, адаптування особистості до них. З визначенням предмета і об'єкта політичного адаптування стає можливим визначитися в його відмінних особливостях від усіх інших форм адаптації. Так, наприклад, якщо говорити про суто біологічне адаптування на різних рівнях організації живої матерії, то адаптація як процес пристосування залежатиме від різнорівневої дії убік один одного (адаптант — середовище або інший біологічний вид) різних природних закономірностей життя.

Біосоціальна, як і соціальна організація життя в цілому, припускає якісно новий рівень адаптації людей до умов природної і соціальної дійсності, де остання є безпосереднім результатом їхньої діяльності, а попередні (природні) мають на собі відбиток пізнавального ставлення до них людини, і всі разом є основними об'єктами адаптування.

Отже, відношення адаптант — об'єкт у процесі соціальної адаптації набуває неоднобічного характеру спрямованості, як це спостерігається в суто біологічному неосоціальному середовищі. Соціальний об'єкт адаптування не пасивно, а активно діє у напрямі адаптанта. Для адаптанта необхідно не просто прийняти або ужитися в умови, пропоновані об'єктом адаптування, а, перш за все, цілеспрямовано обирати його, керуючись як власними потребами і інтересами, так і інтересами соціуму з метою подальшого осмислення зв'язку з об'єктом, його вивчення і прийняття. Але жоден об'єкт соціального адаптування не може стати врівень з політичним об'єктом. Вже тому політичне адаптування можна назвати феноменальним. Будь-якого роду політичний об'єкт адаптування, а саме: політичні організації, установи, держава або політична система з її складними відносинами є активно спрямованим, суттєво впливаючим на політико-адаптивні можливості особи. Адаптивні відносини особи з тим або іншим політичним об'єктом адаптування набувають характеру не простого суб'єкт — об'єктного зв'язку, а постають як суб'єкт — об'єктна залежність. Така залежність, в першу чергу визначається змістом і характером політичних відносин, як відносин влади, що мають своє безпосереднє або опосередковане поширення на всю життєдіяльність суспільства, що не дає нам права сумніватися в їхній активності і значущості.

При аналізі суб'єкт-об'єктних залежностей політико-адаптивного процесу необхідно визначитися в самих поняттях «суб'єкт» і «об'єкт».

Із загальнометодологічної точки зору суб'єктом є конкретна людина, певна організація, яка має у своєму розпорядженні систему засобів і можливостей для активного і цілеспрямованого перетворення об'єктивної реальності, у нашому випадку такі, що перетворюють політичне середовище, які впливають на політичну практику, і змінюються (суб'єкти) під її дією. Об'єкт це похідне від діяльності суб'єкта, де за допомогою його діяльності відтворюється зміст об'єкта. Ця методологія дозволяє нам визначати логіку і зміст понять суб'єкта і об'єкта політичної адаптації. Суб'єктами політичної адаптації можуть виступати: людина як особистість, політичні інститути, держава і політична система в цілому. Кожен суб'єкт політичної адаптації керується власними цілями і завданнями в реалізації тих або інших потреб і інтересів з подальшим узгодженням, оптимізацією відносин, як між самими суб'єктами, так і об'єктами адаптації.

Політична адаптація — це раціональний, доцільний, активний і взаємозворотний процес у відносинах особи з іншими суб'єктами політики, в рівній мірі залежний від усіх політичних суб'єктів адаптування. Тоді можна сказати, що в умовах демократичної розбудови суспільства не тільки особа адаптується до політики, але й, одночасно, політична система адаптується до особи. Політична адаптація, як процес, це не тільки політичний феномен, але й універсальний раціонально-діяльний спосіб утвердження особи в різних сферах політичної та іншої життєдіяльності, це відношення вибору (входження), осмислення, прийняття і ре-

лізації потреб і інтересів особи, політичної системи в конкретно-історичні періоди розвитку політичного життя суспільства. Особистість як суб'єкт політико-адаптивних відносин у достатній мірі володіє певними політичними знаннями, вольовими якостями і властивостями, така що має в своєму розпорядженні арсенал способів і прийомів входження в політичне життя, власні критерії оцінок і орієнтирів на пізнання тих або інших політичних явищ і процесів; це особа, котра усвідомлює в деякій мірі свої політичні цілі і завдання, потреби, інтереси, для якої пошуки свого місця і значущості в політиці не мають вузько направленого егоїстичного інтересу (хоча в окремих випадках її потреби й інтереси можуть мати егоїстичний характер); це особа, що керується в політиці принципом розумного вдосконалення політичних відносин з подальшим прогресивним розвитком всієї системи соціально-політичних відносин суспільства.

Процес політичної адаптації особи обумовлений низкою чинників, які визначаються як суб'єктивними її потребами і інтересами, так і суспільно значущими. Особливості розвитку сучасного політичного життя в Україні зумовлюють весь комплекс чинників, що впливають на політико-адаптивні процеси як особи, так і суб'єктів політики. Сучасний політичний розвиток характеризується недостатнім розвитком правової системи регулювання політичних відносин; розбіжністю цілей, завдань, потреб та інтересів між різними суб'єктами політичного життя; недосконалою системою соціального захисту громадян, низьким якісним рівнем розвитку життя в різних сферах життєдіяльності суспільства — в економічній, соціально-політичній, культурній); відсутністю належного взаєморозуміння між членами суспільства зі схвалення тих або інших питань соціально-політичного устрою, необхідного для досягнення консенсусу у відносинах та ін. Все це неминуче впливає на формування чинників, які обумовлюють специфіку політико-адаптивної діяльності особи, визначають характер і спрямованість її розвитку.

Змістовні сутнісні аспекти визначення проблеми політичної адаптації особи як феномена і специфічного механізму політичної соціалізації залежать, перш за все, від багатofакторності її проявів. Сучасне політологічне знання має в своєму арсеналі достатню систему визначених чинників, які обумовлюють процес входження особи в багаторівневі політичні зв'язки і відносини суспільства. Це знайшло відображення в роботах Н. Гедікової, М. Головіна, В. Дубініна, М. Марченко, В. Пазенка, С. Чернишова, Л. Шпак та ін. [1–8]. Разом з цим аналіз зазначених наукових праць з проблем зовнішніх і внутрішніх сторін адаптації в межах політико-системного залучення особистості звертає увагу на недостатність розгляду саме внутрішньосистемних чинників, що визначають саму якість адаптації. Завдання полягає також у тому, щоб відійти від розгляду політичної адаптації, як явища, і зосередитися на тлумаченні її сутності за допомогою аналізу факторів, що обумовлюють форми її прояву у взаємодіяльних відносинах особистості з різними суб'єктами політики. У такому аналі-

тичному полі стає можливим розгляд політичної адаптації як специфічного механізму задіявання особистості в системі політичних відносин, що дозволяє провести чіткішу межу у виявленні змістовних особливостей поняття «політична адаптація».

При аналізі проблеми адаптації особистості необхідно визначитись в групах факторів, що впливають на її адаптивні можливості. Це, перш за все, суб'єктивні, внутріособистісні та об'єктивні, зовнішні, соціально-політичні чинники, що впливають на особистість.

Так до внутріособистісних факторів, що впливають на політико-адаптивні можливості і здібності особистості, можна віднести: мотиваційний, оцінно-ціннісний чинники; конструктивно-деструктивні внутріособистісні фактори, що сприяють встановленню відносин з суб'єктами політики (держава, політична влада, політичні інститути і та ін.) або ж руйнують цю систему відносин, які виливаються в різного роду конфліктні залежності; віковий чинник, який пов'язаний або з орієнтацією на інноваційні політичні цінності (молодь) або ж із стереотипністю та інерційністю мислення, що орієнтується на традиційну систему цінностей, або ж на цінності пострадянського суспільства (робітники, пенсіонери). Ці фактори проявляються в загальних оцінках, настроях в упевненості в майбутньому, в здатності долати на емоційно-психологічному рівні складнощі соціально-політичного життя, в ставленні до політичних змін, що відбуваються в суспільстві, в можливостях особистісного впливу на політичне життя.

До зовнішніх соціально-політичних факторів слід віднести: існуючий політичний режим у суспільстві; так, за демократичного режиму особистості, як і інші суб'єкти політики (суспільно-політичні організації, рухи, засоби масової інформації та ін.), наділяються ширшими правами і свободами в самореалізації і можливостями активного впливу на політичну життєдіяльність держави. В цьому випадку набуває чинності дія нормативного, політико-правового фактора, що регламентує і оцінює систему політико-адаптивних відносин — «особистість — суспільство — держава». За допомогою політико-правових і моральних норм задаються «... напрямки адаптивної діяльності, встановлюються її межі, здійснюється суспільний контроль за ходом взаємодії сторін» [8, с. 76].

Важливу роль у політико-адаптивних процесах в сучасній Україні відіграє просторово-територіальний фактор, зокрема регіональний. Як показує політична практика, цей фактор може як сприяти політичній ідентифікації особистості, а відповідно і її адаптації на загальнодержавному рівні, так і обумовлювати дезінтеграційні процеси в суспільстві, які супроводжуються неспівпаданням індивідуально-групових потреб і інтересів, що поглиблює політичну нестабільність у суспільстві, породжує конфронтацію політичних сил, інститутів влади на регіональному і державному рівнях.

Вагомим фактором, що впливає на суспільно-політичні процеси, є соціальна політика держави, яка на сьогоднішній день ще в недостатній мірі створює умови для повноцінного життя людей. Со-

ціальне розшарування суспільства, походження, приналежність до соціальних верств і, пов'язаний з ними рівень життя, матеріальний стан обумовлюють поведінку й ставлення особистості до інститутів влади, а, відповідно, сприйняття і підтримку суспільно-політичних змін у державі. Вибір особистістю адаптивної стратегії (сприйняття або несприйняття перемін) обумовлює різні типи або форми пристосування — від активної участі в соціально-політичних процесах, з використанням нових засобів самореалізації й самоутвердження, в деяких випадках не санкціонованих державою до конформізму або абсентеїзму, коли соціально-політичні цінності втрачають значущість для неї і, як результат — політичне відчуження, недовіра до влади, держави, дезадаптація. Таким чином, соціально-економічні фактори є достатньо вагомим чинником у формуванні політичних позицій особистості; її ставлення до державних політичних інститутів і є «катализатором» політико-адаптивних процесів у сучасному суспільстві. Державі, в такому випадку, необхідно створювати умови, організаційні заходи (закони, програми соціального захисту та ін.), які б сприяли підвищенню рівня адаптованості громадян, налагодженню рівноpartnerських взаємовідносин між особистістю, громадянами і владою.

Багатофакторність визначення різноманітних політичних процесів, у тому числі і політико-адаптивних, не є однорідною і однотипною. Це, перш за все, конструктивні, позитивні чинники, що визначають стан і характер спрямованості розвитку політичної соціалізації і адаптації особи. Від дії цих чинників багато в чому залежатимуть своєчасність і якість адаптації особи, здатність її до саморегуляції власної діяльності в політиці, а також ефективність управління адаптивними процесами з боку держави, політичної системи в цілому.

Так, наявність мотиваційного чинника в політиці є дійовим стимулом у формуванні стійкого адаптивного зв'язку в системі суспільно-політичних відносин, але тільки у тому випадку, коли мотиви мають позитивний заряд і коли зовнішні мотиваційні установки на політичну адаптацію особи не розходяться з її внутрішніми принципами і мотивами. Щоб такої розбіжності не відбулося, або вона була б незначною, в дію вводиться ціннісний чинник.

Орієнтація особи в системі політичних цінностей дозволить їй визначитися як у змістовній спрямованості, так і в характері її адаптивного відношення до політичної системи. Орієнтація на ціннісний чинник у встановленні взаємоадаптивних відносин особи з державою, політичною системою можлива тільки за наявності в суспільстві достатніх політичних гарантій, прав і свобод у волевиявленнях кожного суб'єкта політики. Але позитивну роль у формуванні умов для соціальної і політичної адаптації даний чинник може виконувати тільки в тому випадку, якщо він припускає розвиток інститутів політичного плюралізму, багатопартійності, наявності політичної опозиції, розвитку принципу легітимності як демократичної основи взаємовідносин особи і влади [7, с. 11].

Значний вплив на політичну адаптацію особистості має дія групового чинника. Так, групові інтереси в політиці можуть впливати на адаптивні здібності особистості як позитивним, так і негативним чином, а це, в свою чергу, позначиться на виборі нею політичного об'єкта до адаптації і на напрямі адаптації. Особистість, яка опинилася в системі, наприклад, помилкових і не завжди прогресивних поглядів тієї або іншої соціальної групи, що наслідуює свої вузьковизначені інтереси у політиці, може вибрати також напрям в адаптації до політичних процесів, який у подальшому приведе її до явно незадовольняючого результату. Тоді неминучі розчарування, поява відчуття недовіри, скептицизм, заперечення політичного життя в цілому через відмову від участі в ньому.

Особливо очевидно виявляється дія групового чинника в політиці на різних регіональних рівнях у державі, де політичні інтереси того або іншого регіону тісно переплітаються з економічними, національними, культурними, побутовими та іншими інтересами. За таких умов особистості складно провести виборчу дію у напрямі політичного об'єкта адаптації; нерідко відбувається підміна політичного об'єкта іншими, не менш значущими, об'єктами життєдіяльності (економічними, культурними, соціально-побутовими та ін.)

Аналіз неповного переліку чинників, що позитивно впливають на політичну адаптацію особистості, не дає нам достатнього уявлення про цей складний та багатогранний процес, оскільки на ставлення особистості до політики впливають ще й негативні або деструктивні чинники, які гальмують в сучасних умовах процес політичної соціалізації і адаптації особи.

У свою чергу, деструктивні чинники умовно можна поділити на дві групи (умовний поділ допускється лише для зручності їх розгляду, а так вони знаходяться в діалектичній єдності). Це, перш за все, чинники, що безпосередньо впливають на адаптацію особистості до політичних явищ і процесів, і чинники, не позначені безпосередньо суб'єктивними потребами особистості до адаптації, є постійно діючими, що впливають з політичних умов життя суспільства та характеру його політичного розвитку.

До першої групи деструктивних чинників можна віднести ставлення особистих інтересів у політиці вище відзагальнодержавних; нерозуміння особою необхідності політичних змін; нездатність її об'єктивно оцінювати політичну ситуацію; розбіжності між особистістю і політичними групами, державою в оцінці проблемної політичної ситуації та ін.

До другої групи деструктивних, зовнішніх чинників, що негативно впливають на політико-адаптивний процес особистості, відносяться: нестабільність політичної влади; блокування принципу громадянського консенсусу; деформація громадської думки в політиці; недостатність розвитку правової системи з регулювання системи політичних відносин; неузгодженість і неспівпадання індивідуально-групових політичних потреб, інтересів і орієнтацій на міжрегіональному рівні; агресив-

ність адаптивної інформаційної стратегії та ін.

За умови, коли спрацьовує чинник перевищення особистісних політичних інтересів над загальнодержавними, адаптивні дії особистості мають вузьконаправлений і нерідко егоїстичний характер. Система мотивувань на адаптацію визначається бажанням особистості задіяти себе в системі політичних відносин з метою отримання більшого задоволення своїх корисливих потреб і інтересів, де вона починає розглядати себе домінуючою у відносинах з іншими суб'єктами політики. В даному випадку адаптивний процес набуває характеру однонаправленої дії у бік передбачуваних політичних об'єктів, наприклад — владні устремління. Тільки у виняткових випадках дії цього чинника можуть мати позитивний характер, коли особистісні адаптивні дії визначені бажанням зруйнувати, наприклад, тоталітарну систему відносин у державі і встановити такі відносини, які задовольняли б потреби й інтереси переважаючої більшості людей не тільки в політиці, але і в соціальній системі організації життя в цілому.

Аналіз деструктивних чинників був би неповний, якби ми обмежилися розглядом тільки тих чинників, дії яких позначені безпосередньо суб'єктивними потребами особистості до політичної адаптації і ігнорували при цьому значущість постійно діючих деструктивних чинників, заданих внутрішньополітичними умовами життєдіяльності держави і суспільства в цілому. Дії іншої групи деструктивних чинників на процес політичної адаптації особистості можуть впливати як безпосередньо, так і опосередковано.

Значну дію на політико-адаптивні можливості особи справляє чинник суперечності в системі влади на загальнодержавному і регіональному рівнях. Дії даного чинника мають фронтальний характер, оскільки суперечності, що виникли у відносинах розподілу влади, породжують комплекс небажаних наслідків не тільки в політиці, але й у різних сферах (економічній, культурній, соціально-побутовій та ін.) життєдіяльності суспільства. Нестабільність і невизначеність розвитку в державній системі управління породжує в особистості стан внутрішнього і зовнішнього дискомфорту, пов'язаного із зміною орієнтирів поведінки в політиці, з певною деформацією політичних цінностей, з невпевненістю в завтрашньому дні, коли особистість змушена поступатися своїми принципами, схилитися до компромісу за несприятливих для неї політичних обставин. Політико-адаптивні дії за таких умов можуть змінюватися в двох, на наш погляд, напрямках: або вони приходять у стан тимчасового згорання (особа докладає мінімальних зусиль до адаптації, знаходиться в очікуванні змін політичної ситуації) або ж вони активізуються (особа, швидко переорієнтовуючись у політичній ситуації, що склалася, починає докладати максимум зусиль щодо вибору нових об'єктів до адаптації і, адаптувавшись до них, прагне набути іншу, вигідну, як вона вважає, для себе рольову політичну значущість). Чинник нестійкості, нестабільності політичної влади в державі «бумерангом» відбивається на політико-адаптивних можливостях особи.

Порушується принцип взаємоадаптації у відносинах «влада – особа». Влада у такому разі не надає ефективної підтримки особистості в її політико-адаптивних бажаннях, коли особа змушена керуватися тільки власними миттєвими потребами та інтересами, які не завжди відповідають потребам і інтересам розвитку демократичної системи відносин. Виникає синдром взаємного недовір'я між суб'єктами політичних відносин, який нерідко може переростати в конфлікт між ними, супроводжуючись при цьому тимчасовою взаємною дезадаптацією.

Так, при блокуванні, наприклад, державою принципу громадського консенсусу суспільство може дійти до такого стану, коли воно характеризуватиметься внутрішніми суперечностями; наявністю конфронтації у відносинах між різними політичними силами, що, кінець кінцем, може призвести до відкритого конфлікту між усіма його членами в багатоманітних формах прояву. Відмова від принципу політичного консенсусу або його блокування, як одного з основних принципів демократії, вкрай ускладнює політико-адаптивні дії особи. Вона в умовах крайнього протистояння політичних сил може виявитися не завжди здатною до правильного вибору об'єкта адаптації, коли вона втягнута в кругообіг політичних подій, буде автоматично, часто неосмислено, здійснювати свій вибір з метою визначення і закріплення своїх політичних інтересів в екстремальних політичних подіях, що швидко змінюються. Політико-адаптивна дія особистості у такому разі втратить своє основне змістовне призначення і матиме, в основному, характер

механічного пристосування до тих пір, поки не налагодяться шляхи стабілізації політичної ситуації.

Отже, проведений нами аналіз факторів, що впливають на ефективність політичної адаптації особистості і на форми її прояву в політичних явищах і процесах, дозволив визначитись у понятті, сутності політичної адаптації. У процесі політичної адаптації особистість у більшій мірі постає суб'єктом політико-адаптивної діяльності, коли для неї стає важливим визначитись у системі передумов, заданих політичним середовищем, а також зорієнтуватися у виборі чинників адаптації. У подальшому індивід перебуває в стані самореалізації своїх потреб і інтересів, де він задає себе як суб'єкт, а потім, адаптувавшись, формує свої особистісні якості в політиці. Протягом усього політико-адаптивного процесу на нього впливають як позитивні, так і негативні фактори, які й стануть визначати якість результатів адаптації.

Методологічне забезпечення досліджуваної проблеми здійснене шляхом застосування комплексного підходу до аналізу, сприяло визначенню політичної адаптації, її базових параметрів в єдності різноманітних взаємодіючих чинників і дозволило сформулювати цілісне уявлення про системний характер указанного процесу, здійснити перехід від зовнішнього пізнання політико-адаптивних дій особистості до розкриття суттєвих сторін відносин її з різноманітними суб'єктами політичної діяльності, а також визначитись у системі наукових понять і категорій, тим самим концептуально обґрунтувати політичну адаптацію з урахуванням теоретичної і практичної її значущості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гедікова Н. П. Політична відповідальність як критерій політичної соціалізації особистості / Наталя Пилипівна Гедікова — Одеса: Астропринт, 1999. — 24 с.
2. Головин Н. А. Теоретико-методологические основы исследования политической социализации / Николай Александрович Головин. — СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2004. — 288 с.
3. Дубінін В. В. Пошуки механізму взаємодії адаптації інтересів народу й інтересів політичної системи // Наука. Релігія. Суспільство. — 2003. — № 3. — С. 219—226.
4. Марченко М. Н. Политические теории и политическая практика в развитых капиталистических странах / Михаил Николаевич Марченко. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1992. — 384 с.
5. Пазенко В. Демократія і людина. Теорія і українська дійсність // Політика і час, 2003. — № 2. — С. 3—16.
6. Ромм М. В. Социальная адаптация личности как объект философского анализа: автореф. дис. на соискание ученой степени докт. философ. наук: спец. 09.00.11 «социальная философия» / М. В. Ромм. — Томск, 2003. — 43 с.
7. Чернышов С. И. Политическая социализация личности (теоретические и практические аспекты): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / С. И. Чернышов. — М., 1992. — 23 с.
8. Шпак Л. Л. Социокультурная адаптация в советском обществе. Философско-социологические проблемы / Лидия Леонидовна Шпак. — Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1991. — 232 с.